

De Löwes, kroniek van een familie

De Löwes, kroniek van een familie

Peter Franken

Dit boek bestaat uit meerdere delen:

Een eeuw familiegeschiedenis waarin drie generaties Löwe centraal staan: Stefan, Robert en Kurt

Michiko mon amour: een liefdesgeschiedenis over Kurt en Michiko

De biografie van Marlene Dittmann, UFA actrice

De biografie van Chen Weiss, operasopraan

Achterin staat een overzicht van de belangrijkste personages

Cover:

Chen Weiss, Netanya augustus 1961

Foto: Robert Löwe

Schrijver: Peter Franken

Coverontwerp: Peter Franken

ISBN: 9789464352771

© Peter Franken 2026

Stefan, Robert en Kurt Löwe

Een eeuw familiegeschiedenis

Stefan Löwe

‘Wat is er met je oog gebeurd?’ vroeg zijn moeder toen Stefan Löwe op een koude januaridag in 1912 thuiskwam na een schooldag op het König-Wilhelm-Gymnasium in Breslau.

‘We waren met een sneeuwballengevecht bezig en plotseling kwamen alle ballen mijn kant op,’ was het korte antwoord. ‘De andere jongens hielden die sneeuwballen opzettelijk lang vast om ze te kneden en ineens kreeg ik een ijsbal in mijn linkeroog.’

Moeder knikte begrijpend. Het was typisch zo’n situatie waarin de joodse jongen in de klas het mikpunt was geworden, gewoon omdat hij nu eenmaal joods was en dus voor veel van zijn klasgenoten een beetje anders, genoeg om altijd een buitenbeentje te zijn en blijven.

De familie Löwe was in 1867 van Stanislav in Galicië naar Pruisen geëmigreerd. Dat koninkrijk was na de oorlog met Oostenrijk het jaar daarvoor de dominante macht in het Duitstalige gebied geworden en bood meer kansen in economisch opzicht. Daar kwam bij dat de mate waarin joden binnen de samenleving werden geaccepteerd in het modernere Pruisen groter was dan in het toch wat achtergebleven kroondomein Galicië. Niet dat men in Galicië regelmatig werd geteisterd door pogroms, dat was meer iets voor de Shtetls en Shtots die in het Russische keizerrijk waren gelegen. Maar vrij van antisemitische trekken was de samenleving in Galicië allermist. Door dit gebied te verlaten ging de binding met het klassieke joodse leven natuurlijk wel voor een deel verloren: assimileren betekende op zijn minst ten dele willen opgaan in een groter geheel. Het vroeg iets van beide partijen, niet alleen van de Duitse meerderheid. Niettemin had de familie Löwe binnen de eigen kring aan de belangrijkste Chassidische tradities weten vast te houden. Stefans vader Max, die was geboren kort nadat de familie zich in Breslau had gevestigd, was voor zijn gezin in alle opzichten een orthodox joods gezinshoofd. En naar buiten toe was hij een succesvol zakenman die goed wist te gedijen in de Duitse samenleving die zich, vooral na de eenwording en stichting van het keizerrijk, in hoog tempo aan het moderniseren was. In dat opzicht had zijn eigen vader in 1867 een vooruitziende blik gehad.

Bij aankomst in Breslau was Stefans grootvader begonnen als kleermaker. Dat was hij in Stanislav ook geweest, typisch een beroep dat je overal kon uitoefenen. Al gauw had hij zijn zaak kunnen uitbreiden door personeel in dienst te nemen, uiteraard ook joodse nieuwkomers, en in 1883 had hij een winkelpand kunnen betrekken in de Ohlauer Straße op nummer 16. Dat was een uitstekende locatie, in het

centrum van de stad te midden van vele winkels. Inmiddels had confectione zijn intrede gedaan in de kledingwereld en Löwe had niet gearzeld daar zijn voordeel mee te doen. Naast maatkleding bood de winkel ook prêt-à-porter collecties aan voor zowel heren als dames. Later kwam er nog een speciale kinderafdeling bij. De zaak kreeg op die manier het karakter van een kleding warenhuis en dat was precies de reden geweest om zo'n ruim winkelpand aan te kopen.

Nadat Stefan twee dagen had rondgelopen met een rood oog besloot zijn moeder dat er een arts geraadpleegd moest worden. Hij werd naar de huisarts gestuurd, uiteraard iemand uit de joodse kring, en kreeg daar te horen dat het vermoedelijk niet een 'blauw oog' was zoals in geval van een vuist in het gezicht, maar een ernstiger beschadiging. Dat bleek een correcte diagnose: hoewel het oog er na een maand weer volstrekt normaal uitzag was Stefans gezichtsvermogen aan de linkerkant sterk verminderd. Vanaf dat moment liep hij met een bril.

In 1913 werd Stefan Bar Mitsva en volgens de traditie dus een volwaardig mannelijk lid van de gemeenschap. Hij telde als dertienjarige nu volledig mee indien moest worden vastgesteld of de minjan in de synagoge aanwezig was voor een volwaardige gebedsdienst. Zeker bij het middagebed kon het wel eens lastig zijn dit tiental te realiseren en dan kwamen jonge jongens natuurlijk goed van pas.

In 1913 had Breslau een bloeiende orthodox joodse gemeenschap waarvan de leden net zoals Stefans vader zich naar hun Duitse medebewoners opstelden als volwaardige Duitse landgenoten. Daarmee zat men eigenlijk in een permanente spagaat die geografisch heel treffend overeen kwam met de locatie van Breslau: tussen twee werelden. In Galicië, Opper Silezië en het door Rusland bestuurde deel van Polen waren de Ostjuden in de meerderheid en werd het straatbeeld in voorkomende gevallen bepaald door mannen in kenmerkende Chassidische uitmonstering: lange zwarte jassen, hoeden die op het hoofd leken te balanceren en natuurlijk lange baarden en pijpenkrullen. Daar moest je in Breslau eigenlijk al niet meer mee aankomen en nog meer naar het westen gold het als een teken dat je een onderontwikkelde luizenbol uit de provincie was. Geassimileerde joden in Berlijn moesten van die Ostjuden niets hebben, dat was een heel ander slag mensen.

Hoezeer de geassimileerde joden zich Duitser voelden en tevens door de staat zo werden beschouwd werd volledig bevestigd bij het uitbreken van de oorlog in augustus 1914. Voor alle mannelijke inwoners

van het Duitse keizerrijk gold de dienstplicht en daarbij werd geen enkel onderscheid gemaakt tussen bevolkingsgroepen. Hoewel het Duitsland was dat de beide grote buurlanden Frankrijk en Rusland op 1 augustus de oorlog verklaarde kon in redelijkheid worden vastgesteld dat men hiertoe gedwongen werd nadat Parijs en Moskou tot algehele mobilisatie waren overgegaan. Dat stond de facto gelijk aan een oorlogsverklaring en je kon niet van Berlijn verwachten dat men stil bleef zitten tot de vijand van beide kanten het land binnen zou vallen.

Stefans oudste broer Jonah werkte al vanaf zijn 14^e in de zaak van zijn vader en was kort na zijn 18^e verjaardag opgeroepen voor militaire dienst. Dat was in september 1913 geweest en niemand in het gezin had er wakker van gelegen. Dienstplicht vervullen hoorde nu eenmaal bij het normale leven en het was vooral vervelend voor vader Max die meerdere jaren een betrouwbare werknemer zou moeten missen. Dat Jonah onder de wapenen was kreeg ineens een heel andere betekenis na die 1^e augustus. Zijn moeder had zich grote zorgen om hem gemaakt en de dag vervloekt dat aartshertog Franz Ferdinand in Sarajevo was doodgeschoten. Daar was het allemaal mee begonnen en omdat Oostenrijk zich zo nodig wilde laten gelden jegens Servië verkeerde nu plotseling heel Europa in rep en roer. Op Stefan had het aanvankelijk niet al te veel indruk gemaakt. Hij kon zich eenvoudig niet voorstellen dat zijn grote broer iets zou overkomen. Verder ging iedereen er van uit dat het allemaal niet lang zou duren. In 1915 zou het conflict wel zijn opgelost en misschien werd Duitsland er zelfs wel wat beter van. Op school veranderde er ook heel weinig, de leerlingen waren te jong om opgeroepen te worden en het personeel was te oud. Diegenen die toegang hadden tot ongecensureerde nieuwberichten hadden meer om zich zorgen over te maken. In Oost Pruisen was het kantje boord geweest maar waren de Russen na de slag bij Tannenberg teruggedrongen op eigen gebied. In het zuidoosten speelde de strijd zich af tussen Oostenrijk en Rusland waarbij de Russische legers aanvankelijk vrijwel geheel Galicië wisten te veroveren. Pas later kregen de Löwes in Breslau daar wat over te horen van hun familie in Stanislav en Lemberg.

Toen Stefan op 26 februari 1915 thuishkwam trof hij zijn moeder in tranen. Zijn twee zussen Tamar en Irit probeerden haar te troosten en zijn jongere broer Joachim, die iets eerder uit school was gekomen, hadden ze direct weer weggestuurd om vader Max te halen.

‘Wat is er gebeurd?’ vroeg Stefan hoewel hij het antwoord eigenlijk wel kon raden. Zijn oudste zus Tamar sloeg een arm om hem heen en fluisterde: ‘Jonah is dood,’ en begon van de weeromstuit nu zelf ook hard te huilen. ‘Er is een brief gekomen waarin staat dat hij is gesneuveld in Masurië en dat hem postuum voor zijn heldhaftig optreden het IJzeren Kruis 2^e klasse is toegekend. Het kruis zat nota bene bij die brief.’

Vader Max kwam kort daarna haastig binnenlopen. Joachim had hem het nieuws al verteld natuurlijk maar hij wilde het met eigen ogen kunnen lezen. Hij ging bij zijn gezin aan de keukentafel zitten en staarde lang voor zich uit.

‘Mijn jongen,’ mompelde hij, ‘mijn grote jongen, mijn oudste.’

Ondertussen speelde hij wezenloos met het onderscheidingsteken alsof dat troost zou kunnen bieden. Plotseling leek het alsof hij een besluit had genomen en stak hij het kruis resoluut in zijn vestzak. Daar zou het tot zijn dood blijven zitten, zou later blijken. Het was de enige herinnering die hij had aan zijn eerste stamhouder en dat ding werd des te belangrijker toen bleek dat het lichaam van Jonah in Masurië in een provisorisch oorlogsgraf terecht was gekomen. Wat zijn geloof aan rituelen van hem verlangde kon hij niet uitvoeren.

Vanaf dat moment was Max een gebroken man. Dat hij nog twee zoons had die de familielijn konden voortzetten woog niet op tegen het verlies van de oudste. Later zou Stefan hierop terugkijken en zich realiseren dat zijn jeugd op dat moment ten einde was gekomen.

Stefan had er eigenlijk geen moment rekening mee gehouden dat hij zelf nog dienstplichtig zou worden in oorlogstijd. Oorlogen duurden zelden langer dan een jaar of twee en deze moest toch voor 10 augustus 1918 wel tot het verleden behoren, zijn 18^e verjaardag. Het had niet zo mogen zijn en nadat hij het gymnasium had afgesloten met zijn Abitur duurde het niet lang of hij werd opgeroepen. Inmiddels was de oorlog met Rusland gewonnen en formeel beëindigd met de Vrede van Brest Litovsk. In het westen werd echter nog volop strijd geleverd en het einde was daar niet in zicht. Geen sterveling had enig idee hoe lang het nog zou duren voor aan die loopgraven waanzin een einde kwam. Nadat hij zich had gemeld in een kazerne kreeg Stefan een verkorte opleiding tot frontsoldaat. Die werd echter na een paar weken al afgebroken omdat hij bij nader inzien ongeschikt bleek voor actieve dienst in verband met zijn beperkte zicht. Daar bleek die ijsbal van jaren daarvoor plotseling een geluk bij een ongeluk. Stefan werd naar Minsk gestuurd als lid van de tijdelijke Duitse bezettingsmacht waar hij werd ingelijfd bij de logistieke dienst. In november volgde de demobilisatie

en kon Stefan nog net instromen in het eerste studiejaar aan de Schlesische Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau voor een studie natuur- en scheikunde.

Stefan was de onbetwiste man met hersens binnen het gezin Löwe. Zijn broer Jonah was geen studiebol geweest, meer iemand met talent voor zakendoen. De twee zussen Tamar en Irit hadden geen complete schoolopleiding genoten en waren vanaf hun 15^e bij hun vader in de zaak gaan werken. Tamar op de inkoop en Irit als leidinggevende voor een groepje naaisters. Onder geen beding wilde hun vader hen in de verkoop laten werken, dat was niet goed voor het aanzien van de familie. Over de intellectuele capaciteiten en ontwikkelmogelijkheden van beide meisjes kon dan ook weinig met zekerheid worden gezegd. Ze waren voorbestemd tot een huwelijk met een joodse man en het stichten van een gezin, in elk geval in de visie van hun vader. Joachim was een ander geval, hij had weinig op met het vergaren van kennis om van wetenschapsbeoefening nog te zwijgen. Zijn talent lag ergens anders: hij speelde al van kindsbeen af viool en wilde zo snel mogelijk een opleiding aan een muziekschool gaan volgen.

Op school had Stefan zich weten te onderscheiden in alle vakken die er werden gedoceerd maar voor natuur- en scheikunde had hij een bijzondere belangstelling ontwikkeld. Dat was bepalend geweest voor zijn studiekeuze. Toch bleek al gauw dat het doorlopen van het geboden curriculum hem desondanks de nodige moeite zou kosten. Beide disciplines verkeerden nog sterk in een experimenteel stadium, van theoretische natuurkunde als op zichzelf staand vak was geen sprake. Stefan stond hele dagen te zwoegen met branders en kolven op het chemielaboratorium en voerde daarnaast de obligate experimenten uit die de natuurkunde hadden gebracht tot het ontwikkelingsniveau van rond de eeuwwisseling. Goed beschouwd was natuurkunde als wetenschappelijke discipline in dood water geraakt nadat Newton in de 17^e eeuw het gehele werkveld als het ware had ingericht. De 20^e eeuw zou echter een nieuwe fase inluiden en Niels Bohr had daar in 1913 met zijn atoommodel een belangrijke aanzet toe gegeven.

Door een gelukkig toeval wist Stefan in 1921 de aandacht te trekken van Max Born, een geboortige Breslauer die inmiddels naam had gemaakt op het gebied van de nieuwste theoretische ontwikkelingen. Deze eminente fysicus hield een gastcollege over het werk van Bohr en van hemzelf en Stefan had een paar vragen gesteld die bij de spreker in de smaak waren gevallen. In Stefan herkende hij zichzelf, ooit ook zwoegend op het laboratorium van deze universiteit. Daar was hij aan ontsnapt door elders theoretische natuurkunde te gaan beoefenen en inmiddels was hij hoogleraar in Göttingen met als leerstoel golfme-

chanica, de meest gebruikte benaming voor de opvolger van de Newtoniaanse natuurkunde. Born gaf Stefan het advies zijn studie voort te zetten in Göttingen en daarmee de overstap te maken van experiment naar theorie.

Tot dan toe had Stefan in zijn ouderlijk huis gewoond, met zijn ouders, broer en zussen. Een overstap naar Göttingen was bijna net zo ingrijpend zoals ooit de emigratie van zijn grootvader van Stanislav naar Breslau. Daar kwam bij dat de economische omstandigheden in Duitsland uitermate beroerd waren, vooral door toedoen van de herstelbetalingen waartoe het land werd gedwongen en de daaruit voortvloeiende inflatie die al gauw zou verkeren in hyperinflatie. Gelukkig had vader Max de wijze lessen geleerd die van generatie op generatie door joodse families werden doorgegeven. Die kwamen er in het kort op neer dat je er altijd op voorbereid moest zijn in zeer korte tijd je belangrijkste bezittingen bij elkaar te rapen en te vluchten. Gaandeweg had dit een wat meer eigentijds karakter gekregen, de strekking bleef echter hetzelfde: zorg dat je kapitaal niet volledig gebonden is en houdt voldoende middelen bij de hand voor onverwachte situaties en ontwikkelingen. Toen de oorlog almaar voort bleef duren had Max Löwe een groot deel van zijn kapitaal gebruikt voor het aankopen van goud en zilver. Zijn echte vermogen zat natuurlijk in de winkel maar daarnaast had hij een aardig persoonlijk kapitaal opgebouwd. Dat edelmetaal kwam nu heel goed van pas waardoor het mogelijk bleek ondanks de enorme geldontwaarding om Stefans studie en verblijf in Göttingen te bekostigen.

Op zaterdag 20 augustus 1921 nam Stefan de trein naar Leipzig. Vandaar zou hij doorreizen naar Göttingen waar hij door bemiddeling van Born op kamers kon gaan in een pensionaat aan de Dahmannstraße 17, waar Born voor zijn huwelijk zelf ook had gewoond. In september begon zijn studie theoretische fysica aan de Georg-August-Universität.

De eerste jaren verdiende Stefan wat bij als huisleraar waarbij betaald werd in natura. Vooral aardappels, worst en wijn waren erg populair. Wat hij niet zelf opat gebruikte hij om anderen mee te betalen, ook zijn hospita. Dat er varkensvlees in die worst verwerkt kon zijn was voor hem inmiddels geen bezwaar meer. In een joods gezin was dat natuurlijk anathema geweest maar na de dood van Jonah had Stefan een andere kijk op het leven gekregen. Door veel te lezen was hij steeds rationeler gaan denken met tot gevolg dat de waarde van het joodse geloof en al wat daar bij kwam kijken in zijn ogen steeds klei-

ner werd tot er goed beschouwd niets meer van over was dan participeren uit gewoonte. En dat vooral om zijn gezinsleden te ontzien. Nu hij uit dit joodse milieu was bevrijd kon hij zonder problemen van god los zijn. Acht jaar na zijn Bar Mitsva was Stefan een overtuigd atheïst geworden.

De hyperinflatie die in 1923 zijn hoogtepunt bereikte met biljetten van een miljard mark die nauwelijks meer waard waren dan een vooroorlogse Pfennig leidde tot een ontwrichting van de samenleving die ook doorwerkte in de waarden en normen: burgerlijke moraliteit verdwijnt als eerste zodra men honger lijdt. Vrouwen en meisjes uit de burgerij prostitueerden zichzelf om in de eenvoudigste levensbehoeften te voorzien. Voor de arbeidersklasse was dat niet ongebruikelijk geweest in moeilijke tijden maar informele bordelen met dochters van rijksambtenaren waren nog niet eerder vertoond. Stefan had de verleiding niet altijd kunnen weerstaan om op de avances van jongerejaars studentes in te gaan die verlegen zaten om een nieuwe jurk of iets dergelijks. Hij had immers wat van huis meegekregen waarde vast te middelen ter beschikking en trouwen zat er voorlopig sowieso niet in. Daarvoor zou hij tenminste een docentschap in vaste dienst aan de universiteit moeten hebben. Met zijn gedrag viel Stefan allerminst uit de toon. Vergeleken met de strenge moraal van voor de oorlog heerste er in Duitsland volstreekte zedenloosheid. En sommige van die losse contacten hadden geleid tot echte vriendschappen. Met Marlene had hij zelfs nadat de inflatiecrisis was bezworen en de wereld weer normaliseerde, een langdurige relatie gehad.

Marlene was wat later een 'model Arisch meisje' genoemd zou worden en vond seks met een besneden man eigenlijk wel spannend, ook toen het nieuwtje er af was.

In Stefans pension golden weinig regels. Zolang er geen overmatig lawaai werd gemaakt of wetten werden overtreden was elke kamerbewoner vrij in zijn doen en laten. Zodoende kon Marlene veel bij hem logeren in wat feitelijk een LAT-relatie was. Ook gingen ze samen op vakantie naar de Oostzee, naar Prora op het eiland Rügen. Ze reisden er met de trein naar toe en namen hun fietsen mee. Prora zelf had geen accommodatie dus logeerden ze in een zomerpension in Binz, een eindje verderop. Die fietsen kwam goed van pas voor de paar kilometer naar het strand en soms maakten ze er wat grotere tochten mee over het eiland. Na de onrust en ellende van de voorbije naoorlogse periode was een vakantie aan het strand de ideale manier dat achter je te laten en die eerste keer dat ze dit samen deden was zo goed bevallen dat ze elk jaar opnieuw het strand aan de Prora Bucht

opzochten. Verder was het de enige vakantie die Stefan zich kon veroorloven en Marlene had sowieso niets om bij te dragen behalve haar aanwezigheid en dat was natuurlijk ruim voldoende.

Marlene had een uitgesproken voorkeur voor het FKK vakantiegevoel en dus het naaktstrand. De Frei Körper Kultur vierde hoogtij in die jaren en voor velen was naaktlopen de gewoonste zaak van de wereld. Stefan had zich aanvankelijk wat terughoudend opgesteld, wat tot onbegrip bij zijn vrijgevochten blonde vriendin had geleid.

‘Wat is je probleem joh?’ had ze gevraagd. ‘Iedereen loopt op zo’n strand toch gewoon bloot rond, je valt er heus niet op.’

‘Daar ben ik niet zo zeker van,’ had Stefan haar tegengesproken terwijl hij op zijn besneden penis wees. ‘Al sinds de komst van de Helleens Griekse cultuur in Palestina worstelen joden met dat probleem. Sporten deed men naakt in die tijd en besneden mannen waren bang belachelijk gemaakt te worden.’

‘Daar zit wat in, eigenlijk vind ik die zelfmutilatie ook tamelijk onzinnig. Maar het is niet je eigen keus geweest en eigenlijk valt het nauwelijks op. Er lopen vast wel meer mannen rond met een blote eikel, toch? En wanneer ik bij je in de buurt ben kijkt er sowieso niemand naar jou,’ merkte Marlene zelfverzekerd op. Daarmee was het pleit beslecht en stortten beiden zich in de FKK scene tijdens hun strandvakanties.

In de zomer van 1928 waren ze er voor het laatst samen. Marlene had besloten naar Berlijn te verhuizen en dat hield wat haar betrof onvermijdelijk het einde van hun ongedwongen en toch al wel langdurige relatie in. Ze was inmiddels 23 en had net haar studie Franse talen en letterkunde afgerond. In plaats van werk te zoeken in het onderwijs had ze besloten het over een andere boeg te gooien en carrière te maken in het theaterleven. Ze liep er al een tijdje mee rond maar wilde hun laatste vakantie in Prora niet bederven door het eerder te vertellen.

Toen Stefan wakker werd, de ochtend nadat ze in zijn pension waren teruggekeerd, was Marlene al opgestaan en in de weer een ontbijt klaar te maken.

‘Je bent er vroeg bij vandaag,’ mompelde hij verbaasd. Anders was ze nooit zo matineus, moeilijk uit bed te krijgen vooral wanneer ze naar een college moest.

‘Ik kon niet goed slapen.’ Ze oogde een beetje nerveus alsof ze ergens mee zat.

‘Ze zal toch niet zwanger zijn,’ schoot het door Stefans hoofd. Hoewel ze al ruim vier jaar een stel waren was de gedachte dat dit een relatie

voor de menselijke eeuwigheid zou worden nooit in hem opgekomen. En bij haar ook niet, zo leek het. Een zwangerschap zou een complicatie betekenen, gewoon omdat alles tot nu toe onuitgesproken vrijblijvend was geweest. Tijdens de inflatieperiode had Marlene duidelijk van hem willen profiteren. Volgens zijn huisgenoten was ze een 'goudzoeker' en dat niet alleen vanwege haar blonde haar en omdat Stefan toevallig over een klein beetje echt edelmetaal beschikte. Toen ze hem echter niet meer nodig had was ze gewoon gebleven en was hun omgang in alle opzichten gelijkwaardig geworden.

'Ik moet je wat vertellen,' zei ze, terwijl ze met een kopje thee bij hem op de rand van het bed kwam zitten. 'Ik heb besloten je te verlaten, al een tijdje geleden maar ik wilde het niet eerder zeggen zodat we nog gewoon samen op vakantie konden gaan. We hebben het daar altijd heel fijn gehad, hier thuis ook trouwens. Maar ik heb mijn studie nu afgerond en jij gaat binnenkort promoveren. Daarna zullen ze je wel een professoraat aanbieden en blijf je voor altijd hier. Ik kan alleen lerares Frans worden op een school hier in dit stadje. Ik klink natuurlijk een beetje harteloos maar ik wil ook aan mezelf denken. We zijn geen van beiden ooit van plan geweest te trouwen, hebben het er zelfs nooit over gehad. Nu mijn studententijd erop zit moet ik verder met mijn leven. En daarvoor moet ik verhuizen. Ik ga naar Berlijn.'

'Wat wil je daar proberen te bereiken?' riep Stefan uit toen hij van de eerste verbazing was bekomen.

'Ach, ik heb mooie benen en een leuk gezicht,' was het luchtige antwoord. 'En ik kan best goed dansen en wel aardig zingen. Daar kom je een eind mee in een revue, zeker in Berlijn. En als ik daar eenmaal ben ingeburgerd lukt het me misschien wel om bij de UFA binnen te komen. Gewoon een klein rolletje. En nu er alleen nog maar films met geluid gemaakt worden kan mijn taalvaardigheid vast wel van pas komen: twee benen en een stem.'

'Ik ga niet direct weg hoor, blijf gewoon nog een paar weken als je dat goed vindt tenminste. En nu weet je in elk geval hoe de vlag erbij hangt wat mij betreft.'

'Je kan net zo lang blijven als je wilt, wat dacht je anders?' was Stefans reactie. Hij begon zich alweer een beetje te herpakken.

'Ik hoopte al dat je dat zou zeggen,' reageerde Marlene opgelucht, terwijl ze weer bij hem in bed kroop. 'Laten we nog een tijdje van elkaars aanwezigheid profiteren nu het nog kan.'

Stefan kon natuurlijk weinig anders dan zich in de situatie schikken. Zoiets had hij ook wel verwacht, dat ze een eigen plan zou trekken nu ze was afgestudeerd. Een revue carrière was echter nooit in hem opgekomen.

Marlene's gokje was goed uitpakkt. Na een paar moeilijke jaren in het revue-ensemble van de Kit Kat Club was ze door toedoen van een 'beschermheer' in het Metropol Theater aan de slag gegaan. En dat had geleid tot contacten met de UFA. Aanvankelijk was ze te zien geweest in kleine bijrollen maar vanaf 1933 zou ze steeds meer kansen krijgen. Blonde vrouwen met een 'Arisch' voorkomen waren plotseling extra gewild en er was minder concurrentie van vrouwen die niet aan dat voorkeursbeeld voldeden. Marlene zou een bekend gezicht worden voor het Duitse bioscooppubliek en Stefan kon zich er later op beroepen dat hij een affaire had gehad met een heuse filmster. Hij had haar aanvankelijk erg gemist, was aan haar en haar erotische voorkeuren gewend geraakt. Gelukkig had hij niet al te lang zonder partner gezeten al begon het tij op het gebied van seksuele moraal al weer een beetje te keren.

Gaandeweg ontwikkelde Stefan zich onder supervisie van Max Born tot een gekwalificeerd theoreticus die met de besten mee kon komen. En dat waren niet de minsten die in de jaren '20 in Göttingen langs kwamen: Werner Heisenberg, Wolfgang Pauli, Paul Dirac, Enrico Fermi en Edward Teller. Zijn promotie liet echter op zich wachten, het gekozen onderwerp stelde hem voor grotere problemen dan verwacht en uiteindelijk zou hij hulp krijgen uit onverwachte hoek.

In 1926 deed de Amerikaanse student Robert Oppenheimer zijn intrede in de universiteit. Hij kwam over uit Cambridge en sprak nog geen Duits maar met een paar weken was dat probleempje verholpen. Bij deze chaotische geniale man leek alles sneller te gaan dan men voor mogelijk hield.

Robert was net als Stefan afkomstig uit een joods gezin maar had zich volledig uit dit milieu losgemaakt. Op dat punt vonden deze twee joodse fysici elkaar direct. Kwam bij dat ze niet al te veel in leeftijd verschilden: Robert was 22 en Stefan 26.

'Wat deed je voor onderzoek in Cambridge?' had Stefan gevraagd toen ze elkaar wat beter hadden leren kennen.

'Niet veel meer dan een basis laboratoriumcursus scheikunde,' had Robert geantwoord. 'Daarnaast volgde ik colleges natuurkunde maar die waren nog niet echt bij de tijd. Dat labwerk was een ramp, ik was daar veel te onhandig voor. Gelukkig wist ik de aandacht van Niels Bohr te trekken door een vraag te stellen toen hij een gastcollege kwam geven. Dat was de enige relevante vraag geweest vertelde hij de volgende dag in het bijzijn van mijn hoogleraar en hij gaf het advies mij naar Göttingen te sturen omdat de nieuwe fysica daar geboren was en zich stormenderhand begon te ontwikkelen.'

‘Zeer herkenbaar,’ had Stefan opgemerkt. ‘Mij is vrijwel hetzelfde overkomen met Max Born in Breslau. Ik was ook niet erg gelukkig op dat scheikundelaboratorium en experimentele natuurkunde leek me een dood spoor.’

Daarmee hadden beide mannen een punt van overeenkomst in hun carrière en gedurende de korte tijd dat Oppenheimer in Göttingen zou verblijven raakten ze voor het leven bevriend.

Robert Oppenheimer dacht snel en sprak ook zo, bij voorkeur voor zijn beurt. Dat wekte steeds meer irritatie tijdens discussiecolleges met Born omdat Oppenheimer ze als het ware begon over te nemen. Maria Göppert, de latere Nobelprijs winnares, had op enig moment aan Born een petitie overhandigd waarin zij en de andere ondertekenaars dreigden met een boycot indien Oppenheimer niet door Born zou worden ingetoomd. Born sprak er Stefan over aan omdat die veel contact met Robert had.

‘Wat vind jij Stefan?’ had hij gevraagd. ‘Moeten we hem dit laten lezen en toespreken of is er een minder opvallende manier om hem aan zijn verstand te brengen dat mijn studenten door zijn gedrag dreigen weg te lopen?’

‘Misschien werkt het als u dat papier gewoon onopvallend op uw bureau laat liggen. Hij komt daar vaak om met u te praten en dan ziet hij het onmiddellijk. Volgens mij is Robert gevoeliger voor een stille wenk dan voor een reprimande.’

En zo was het gegaan en keerde de rust weer terug.

Oppenheimer promoveerde in maart 1927 op een proefschrift over de kwantumtheorie van continue spectra. De verdediging gebeurde ten overstaan van zijn promotor Max Born en ‘gecommitteerde’ James Franck. Na afloop vertelde Born aan Stefan hoe het was verlopen.

‘Oppenheimer begon zich gaandeweg te gedragen zoals we van hem gewend zijn. Na afloop vertelde Franck blij te zijn dat het klaar was omdat hij steeds meer het idee kreeg dat Oppenheimer hem wilde gaan bevragen.’

Het tekende de vertrouwelijkheid die was ontstaan tussen beide joodse fysici uit Breslau, en dat ondanks hun leeftijdsverschil van 18 jaar.

Oppenheimers dissertatie gaf inzicht in een nieuwe richting die Stefan kon volgen om zijn eigen min of meer vastgelopen onderzoek voort te zetten. In 1928 was het zo ver en promoveerde hij bij Born op een proefschrift over de theorie van resonantiefluorescentie. Daarmee had hij tien jaar na aanvang van zijn studie zijn doctoraat behaald waarmee de drempel kon worden overschreden die al die tijd een aanstelling als assistent professor had belet.

In 1930 leerde hij Anna Mendelssohn kennen, een eerstejaars biologie student uit Göttingen. Net als haar oudere zus Eva had ze moderne opvattingen over omgang met mannen maar had die nog niet in de praktijk kunnen brengen. Eva had zich direct nadat ze van school was gegaan in het studentenleven op de Bauhaus campus in Dessau gestort maar dat was voor Anna voorlopig niet weggelegd. Ze moest gewoon thuis blijven wonen vonden haar ouders. Als je studeerde in je eigen woonplaats was er immers geen dwingende reden om het ouderlijk huis te verlaten. Toen Anna haar intrede had gedaan op de universiteit was haar blik al vrij snel in het voorbijgaan op Stefan gevallen. Hij had een reputatie als fysicus, was assistent professor. Het waren echter vooral de roddels over zijn liefdesleven die hem interessant maakten. Het verhaal dat hij jarenlang een relatie had gehad met iemand die nu aan de revue van het Metropol Theater in Berlijn optrad gaf hem een aura van geheimzinnigheid.

Door Marlene's toedoen was hij met terugwerkende kracht een man met een verleden dat vooral jongerejaars nieuwsgierig maakte. Daar kwam bij dat Stefan Löwe op zijn 30^e zonder meer een aantrekkelijke man was: slank, gemiddelde lengte, naar achteren gekamd donker haar, snor en enigszins diepliggende ogen. Hij oogde niet direct herkenbaar joods door zijn dunne lippen en niet al te grote neus. Aan zijn spraak was al jaren niets meer te horen van het milieu waaruit hij afkomstig was en in sociaal religieus opzicht was hij sinds tijden geen lid meer van de joodse gemeenschap. Afgezien van zijn kleine bril met dun montuur leek hij vrij sterk op zijn mentor Max Born toen die dezelfde leeftijd had.

Anna besloot hem regelmatig tegen te komen, gewoon door toevallig net op de gang te lopen waardoor hij gewoonlijk op weg was naar zijn werkkamer of een collegezaal. Dat ze daar niets te zoeken had als biologiëstudent maakte niet uit, hij moest haar na verloop van tijd toch wel eens opmerken?

Dat duurde inderdaad niet lang.

'Ben je op zoek naar de collegezaal? Of gewoon een beetje de weg kwijt? Dat gebeurt wel vaker met nieuwkomers hier,' hield Stefan haar staande toen hij die leuke meid voor de derde keer binnen een week op de gang zag lopen. Hij had wel in de gaten dat ze probeerde zijn aandacht te trekken en speelde het welbekende spelletje mee.

'Ja, ik raak hier voortdurend gedesoriënteerd, al die afdelingen lijken door elkaar te lopen,' loog Anna met de vanzelfsprekendheid van iemand die dit gesprek al meerdere malen in haar hoofd had gevoerd. 'Hoe kom ik van hier in het biologie laboratorium?'

‘Ik loop wel even met je mee, je moet duidelijk nog even wennen hier dus kan je wel wat hulp gebruiken,’ was het ge oefende antwoord.

Onderweg maakte Stefan een kleine omweg zodat ze nog even verder konden praten. En vlak voor hij haar afleverde bij het eerstejaars biologiepracticum stelde Stefan voor om tijdens de lunchpauze een wandelingetje te maken in het park op het universiteitsterrein. Zijn interesse was gewekt en Anna’s uiterlijk had daar zeker aan bijgedragen.

Met haar 18 jaar was ze een volledig volgroeide jonge vrouw met een goed figuur maar wat vooral direct de aandacht trok waren haar blauwe ogen. Ze had een mooi gevormd gezicht en lang zwart haar waardoor die opvallende oogkleur ongeveer dezelfde signaalwerking had als een zoeklicht.

Hoewel Anna zoals gezegd de moderne opvattingen over mannen van haar zus Eva had meegekregen stelde ze zich terughoudend naar Stefan op. Ze kende inmiddels zijn reputatie en hij had haar zelf het nodige over zijn verleden verteld zodat ze wist met wie ze van doen had. En ze was vastbesloten niet zomaar de volgende in zijn rij veroveringen te worden.

Anna was de dochter van een tamelijk welvarende joodse graanhandelaar die in zijn streven naar assimilatie met zijn gehele gezin tot het christendom was overgegaan, althans voor de buitenwereld. Zijn twee oudste kinderen waren gedoopt, hijzelf had dat niet nodig gevonden en zijn vrouw wilde er sowieso niet aan. Bij wijze van compromis was de tweeling die in 1914 werd geboren onbestemd seculier gebleven al had hun vader hen na lang aandringen van zijn vrouw toch laten besnijden. Het tekende de worsteling binnen het gezin om zich staande te houden in een wereld met onverholten antisemitische sentimenten.

Het joodse leven had men vaarwel gezegd met een kleine uitzondering: de kerstviering werd gecombineerd met Chanoeka. Dat werd door zoveel ‘joodse christenen’ gedaan dat er zelfs een term voor was bedacht: Weihnukka. Met een man als Stefan kon Anna dus rustig thuiskomen. Andersom lag dat een stuk moeilijker. Zijn moeder zou een rolberoerte krijgen als Stefan met een gedoopte jodin kwam aanzetten al was dat van later zorg natuurlijk.

Sinds hij uit Breslau was vertrokken had Stefan geen gezinsleven meer gekend. Eenmaal per jaar ging hij in augustus een weekje naar zijn familie en daar bleef het bij. En de eerste paar jaar was zelfs dat er niet van gekomen om geen geld uit te hoeven geven voor de treinreis. Nu hij Anna had leren kennen was Stefan regelmatig te gast bij de Mendelssohns. Behalve Anna woonden daar ook haar twee jongere broers, de tweeling Karl en Jürgen.

Eva kwam in de schoolvakanties meestal wel een paar dagen naar Göttingen. Dessau lag niet ver weg en je was er met een paar uur. Zo leerde Stefan de hele familie kennen en werd hij als het ware in het gezin opgenomen. Daarna duurde het niet lang of hij werd behandeld als de aanstaande schoonzoon.

Toen ze een tijdje verkering hadden besloot Anna dat het tijd werd om in de voetsporen van Eva te treden en begon ze er een gewoonte van te maken Stefans kamers te beschouwen als liefdesnestje. Ze had zijn geduld danig op de proef gesteld en zijn vasthoudendheid was voor haar het bewijs geweest dat dit ook voor Stefan een serieuze relatie was met verwachtingen voor de toekomst. Voorzichtigheid was geboden want naar haar ouders toe wilde ze absoluut de schijn ophouden ooit als maagd te trouwen. Hoewel achteraf gezien met meer geluk dan wijsheid slaagde ze erin niet zwanger te worden. Die gebeurtenis zou nog een jaar of tien op zich laten wachten zou later blijken.

Hoewel ze allebei uit een joods nest kwamen was hun achtergrond behoorlijk verschillend en dat vormde in het begin stof voor menig gesprek. Feitelijk waren ze allebei op zoek naar hun identiteit, een kenmerkende situatie voor mensen die zich bevinden tussen twee werelden.

‘Ben jij al een seculiere jood geworden voordat je uit huis ging of was dat al eerder gebeurd?’ wilde Anna weten.

Stefan had haar verteld over zijn kinderjaren, zijn Bar Mitsva, de beginnende twijfels doordat hij zich steeds meer kennis eigen had gemaakt en als klap op de vuurpijl de dood van Jonah.

‘Nadat mijn oudste broer was gesneuveld werd plotseling alles anders voor mij,’ sprak hij geëmotioneerd. ‘Nog meer dan daarvoor ging ik nadenken over de betrekkelijkheid van het leven, de zin van het bestaan en de rol van religie in het algemeen. En vanaf dat moment ben ik de strenge joodse zeden en gewoonten als verstikkend gaan ervaren. En dat niet alleen, vooral ook als zinloos, een soort religieuze folklore. Uiteindelijk deed ik er alleen nog aan mee uit gewoonte en vooral om mijn ouders en de andere gezinsleden niet te belasten met mijn afvalligheid.’

‘Voor mij was het stuk gemakkelijker,’ zei Anna. ‘Mijn ouders hadden die keuze al voor ons gemaakt. Eigenlijk gaat dat altijd zo natuurlijk. Je religie wordt bepaald door de plek waar je geboren wordt. En toevallig is dat altijd precies daar waar het heersende geloof het enig ware geloof is,’ voegde ze er sarcastisch aan toe.

‘Mijn vader heeft zijn geloof bewust laten vallen en zich bekeerd tot het christendom. Dat was vooral om uit de hoek te raken waar het

eerste de antisemitische klappen vallen. Mijn moeder is daar in meegegaan maar niet uit overtuiging. Daarom zijn mijn twee jongere broers wel gewoon besneden, zodat ze later volwaardige joodse mannen zouden kunnen worden. Tot op heden hebben ze geen wensen in die richting laten blijken,' grinnikte ze. 'Ik ben christelijk gedoopt maar heb helemaal niets meer met religie, ben volledig atheïst en dat hebben we ondanks onze verschillende kinderjaren in elk geval gemeen.'

'Iets anders, ga jij wel eens naar het theater, ik bedoel naar de opera?' Dat had tot dan toe niet echt binnen Stefans interessegebied gelegen. Hij ging regelmatig naar de film maar zo'n theater bedoelde Anna niet. 'Mijn ouders namen ons zo nu en dan mee naar de opera in Kassel. Als we een matinee bezochten konden we op dezelfde dag heen en weer met de trein. Mijn vader is een Wagneriaan naar eigen zeggen. Hij heeft de meeste opera's van Wagner al eens gezien en is met mijn moeder ook een keer naar de Bayreuther Festspiele geweest voor 'Der Ring des Nibelungen'. Dat was in 1911 dus nog voor mijn geboorte. Eva heeft toen bij onze grootouders geloged. Iedereen roept altijd dat Bayreuth een nest van antisemitisme is maar mijn vader vindt dat dit ten onrechte aan Richard Wagner zelf kleeft. Verder vindt hij dat je de opera's los moet kunnen zien van de persoon die ze heeft geschreven. Hoe het ook zij, wij zijn als kinderen grootgebracht met operabezoek en ik zou het leuk vinden om er zo nu en dan eens met jou naar toe te gaan.'

Daar had Stefan geen enkel bezwaar tegen, kon nooit verkeerd zijn voor zijn culturele ontwikkeling. En verder leek het hem een leuk uitstapje. Zo kwam het dat ze per seizoen een keer of zes naar Kassel togen waarbij ook een paar keer een Wagner opera op het programma had gestaan. 'Der fliegende Holländer' was Stefan wel bevallen, evenals 'Lohengrin'. 'Tristan und Isolde' had hij echter ronduit vervelend gevonden: teveel zang zonder actie.

In juni 1932 was het zover: Stefan en Anna traden in het huwelijk, kort na haar 20^e verjaardag. Omdat Robert geen enkel geloof meer aanhing en Anna als christen was gedoopt had men na enig wikken en wegen besloten tot een plechtigheid op het Standesamt en een feest voor familie, vrienden en zakenrelaties van Anna's vader. Er was een moeilijk gesprek van Stefan met zijn ouders aan voorafgegaan. Zijn moeder wilde er niets van weten, een huwelijk van haar zoon met een afvallige jodin, ook nu hij nadrukkelijk aangaf het joodse geloof al meer dan tien jaar niet te praktiseren. Max was vooral teleurgesteld maar had begrip voor de keuze van zijn zoon om het assimileren in de

samenleving volledig door te zetten. Per slot van rekening moest je toch wel blind zijn om niet in te zien dat een groot deel van het antisemitisme dat aan de stam van Judah kleefde werd veroorzaakt door de wijze waarop men zich in vroeger tijden van de burens had afgekeerd. Bij elkaar blijven als gesloten gemeenschap was dan wel conform de traditie en volgens velen zelfs absoluut de enige manier van leven, in het huidige politieke klimaat gaf het vooral problemen. Uiteindelijk had het een breuk met zijn familie betekend omdat zijn moeder hem niet meer wilde zien en zijn bruidje al helemaal niet. Voor vader Max was het alsof hij ten tweede male een zoon verloor, nu was alleen de jongste nog over. Joachim was inmiddels 27 jaar en als violist verbonden aan de opera van Breslau. Hij woonde nog thuis en werd van nu af nog meer door zijn moeder vertroeteld dan voorheen. Max raakte door het 'verlies' van Stefan het laatste restje aan vitaliteit kwijt waardoor hij op zijn 64^e nauwelijks nog in staat was zijn bedrijf naar behoren te leiden. Gelukkig waren Irit en Tamar inmiddels getrouwd met betrouwbare zakelijk ingestelde joodse mannen en die namen hem het werk uit handen. Max was alleen in naam nog de baas. Die huwelijken waren vol-trokken conform de Chassidische tradities, compleet met een ceremonie in een chatoena. Voor hun ouders was dat een pleister op de wonde geweest nu Stefan zich helemaal in Göttingen had teruggetrokken. Overigens was hij wel naar Breslau overgekomen om aan de feestelijkheden deel te nemen. Dat was in 1924 en 1925 geweest, toen de algehele toestand in het land zich weer begon te stabiliseren. Na zijn huwelijk onderhield Stefan alleen nog contact per brief met zijn vader en zijn jongste broer. Zo bleef hij in elk geval op de hoogte van hun welbevinden of het gebrek daaraan. Dat laatste voerde al snel de boventoon.

Anna's vader had zakenrelaties over heel Europa en een daarvan was de joodse bankier Finzi Contini. Die was zeer wel bereid het jonge koppel als gasten te laten verblijven in zijn huis in Rome in geval ze zouden besluiten daar op hun huwelijksreis heen te gaan. Dat was een aanbod geweest dat niemand kon weigeren, zeker Stefan niet die zich een dergelijke reis nauwelijks van zijn reguliere salaris zou kunnen bekostigen. Anna's vader gaf hen de reiskosten als huwelijkscadeau, bovenop een complete inrichting en uitzet natuurlijk.

Juni was een zeer geschikte maand voor een verblijf in Rome, al kon het daar zo nu en dan flink regenen. Maar dat nam iedereen op de koop toe, ook de Romeinen zelf.

Met de trein reisden ze via Oostenrijk naar Italië en werden in Rome op het station opgewacht door Giancarlo Finzi Contini, de zoon van de

bankier. Hij was even oud als Stefan en woonde nog bij zijn ouders thuis. Per taxi gingen ze naar de familieresidentie in de Via Cola di Rienzo in de nieuwgebouwde wijk Prati, onder de rook van het Vaticaan. Het gezin Finzi Contini was joods van origine en al in de vorige eeuw tot het katholicisme overgegaan, dat maakte het leven nu eenmaal gemakkelijker. Giancarlo's vader begroette het nieuwbakken echtpaar zeer hartelijk maar liet de honneurs verder door zijn vrouw en zoon waarnemen. Ze zagen hem alleen bij het diner.

Stefan was pas twee keer eerder in het buitenland geweest, voor het eerst toen hij door Max Born was meegenomen naar Brussel waar in oktober 1927 de vijfde Solvay Conferentie voor Fysica werd gehouden. Hij had zelf geen uitnodiging om aan het congres deel te nemen maar Born was van mening geweest dat er buiten de formele sessies voldoende gelegenheid voor Stefan zou zijn om in gesprek te raken met zijn beroemde vakgenoten. En zo was het inderdaad gegaan. En in oktober 1930 had hij deelgenomen aan de zesde Solvay Conferentie. Anna was nog nooit in het buitenland geweest, verder dan familievakanties aan de Oostzeekust was ze niet gekomen. Deze reis was dan ook een heel bijzondere ervaring en vooral Anna reageerde opgetogen op alles dat ze in de stad beleefde. Giancarlo nam hen mee langs de voornaamste bezienswaardigheden, vooral die uit de oudheid. Hoewel het fascistische regime weliswaar al bijna tien jaar in het zadel zat verkeerden Mussolini's bouwplannen grotendeels nog in het stadium van ontwikkeling. De gloednieuwe allee die het monument voor Vittorio Emanuele II verbond met het Colosseum was in april al wel ingewijd. Deze Via dell' Impero doorsneed de oude fora in het hart van Rome en tegelijkertijd met de aanleg was er veel archeologisch werk verricht in de strook die later niet meer toegankelijk zou zijn. En verder werd er koortsachtig gewerkt aan andere projecten die liefst voor de tiende verjaardag van de fascistische revolutie gereed moesten komen. Die viel op 29 oktober van dat jaar.

Nadat hij hen twee dagen op sleeptouw had genomen om de stad te leren kennen liet Giancarlo het pasgetrouwde stel verder alleen. Zo konden ze op hun gemak wat rondhangen op de favoriete toeristische plekken zonder een derde wiel aan hun wagen. Uiteraard gooiden ze paar munten in de Trevi fontein en aten ze een gelato op de Spaanse Trappen. Giancarlo had hen gewezen op de Via dei Condotti die van de Trappen naar de Via del Corso voerde. Als je die afliep kwam je langs Caffè Greco, het oudste café van de stad met een prachtig interieur. Dat bleek een gouden tip en na een eerste bezoekje kwamen ze er elke dag weer even terug.

Voor de lunch gaven ze de voorkeur aan een ristorante op Piazza Navone of een trattoria bij het Pantheon. Anna wilde natuurlijk ook veel winkels bezoeken maar Stefans financiële middelen waren helaas niet toereikend om veel voor haar te kopen. Mussolini was erin geslaagd de koers van de Lira weer wat op te krikken en dat betekende een minder gunstige wisselkoers voor buitenlanders.

De wijk Prati waar ze logeerden was zo ontworpen dat je nergens een direct uitzicht had op de Sint Pieter. Dat stamde uit de tijd dat de paus zich als 'gevangene van het Vaticaan' volledig had afgezonderd van de staat Italia. Die onmin was inmiddels uit de lucht nadat Mussolini het jaar daarvoor met het Vaticaan tot een akkoord was gekomen. Het zogenoemde Concordaat regelde de betrekkingen tussen de staat Italia en de vanaf nu als soevereine staat erkende Vaticaanstad. Natuurlijk hadden buitenlandse toeristen sowieso aan die vete geen boodschap gehad en een bezoek aan de Sint Pieter en het Vaticaanse Museum met als grote trekpleister de Sixtijnse kapel was altijd de normaalste zaak van de wereld geweest. Ook de twee atheïsten Stefan en Anna waren er een kijkje wezen nemen: religieuze cultuur was immers ook cultuur. Ze waren vooral onder de indruk geweest van de omvang van de Sint Pieter, zo'n groot gebouw hadden ze nooit eerder gezien en was in Duitsland ook niet te vinden.

Toen ze ruim een week bij de Finzi Contini's hadden gelogeed nam La Mama haar logée Anna mee om te gaan winkelen. Ze had zelf geen dochter en was erg gecharmeerd geraakt van die joodse jonge vrouw die in haar huis rond dwarrelde alsof ze er altijd al geweest was. Had haar zoon maar zo'n echtgenote. Zodoende konden Stefan en Giancarlo eens rustig met elkaar praten zonder met de twee vrouwen rekening te hoeven houden.

'Waarom ben jij nog niet getrouwd?' had Stefan op de man af gevraagd, hoewel hij al wel een vermoeden had.

'Dat gaat nooit gebeuren,' had Giancarlo heel beslist geantwoord. 'Ik val niet op vrouwen en aan een schijnhuwelijk moet ik echt niet denken.'

'Ik vermoedde al zoiets. Weten je ouders er van of houd je het geheim?' glimlachte Stefan. Homoseksualiteit was voor hem als Duitser uit de Weimar Republiek, na een periode waarin een zekere zedenloosheid had geheerst en binnen bepaalde kringen alles mocht en alles kon, niet iets om van op te kijken.

'Mijn vader heeft het inmiddels wel begrepen maar mijn moeder zit nog in de ontkenningfase. Die rekent erop dat een geschikte vrouw me wel tot een huwelijk kan verleiden. Het is hier een groot taboe,

altijd geweest door toedoen van het katholicisme maar de fascistenaanstaanders staan er ook zeer afwijzend tegenover. Al komt dat bij hen vooral voort uit de gedachte dat elke man voor nageslacht moet zorgen. Vrouwen doen het zware werk en een man die zelfs die kleine noodzakelijke bijdrage niet wil leveren hoort in deze maatschappij niet thuis. Ik heb wel homoseksuele vrienden maar de contacten moeten altijd zoveel als mogelijk verborgen blijven. Dat is niet eenvoudig, je hebt overal spionnen en voor je het weet word je uit een overheidsbetrekking ontslagen. Zo'n probleem heb ik gelukkig niet omdat ik bij mijn vader in dienst ben. Als je wordt betrappt op seksueel contact met een andere man nemen ze je mee voor ondervraging. Je bent vanaf dat moment een verdacht persoon en in het uiterste geval kan dat leiden tot interne verbanning naar een eilandje voor de kust. Dat noemen ze 'confino'. Je leeft daar zelfstandig binnen dat gebiedje. Al is het geen gevangenkamp, je bent wel je echte vrijheid kwijt. Er zijn mannen die een doktersverklaring op zak hebben waarin wordt gesteld dat je heteroseksueel bent. Dat schiet natuurlijk niet echt op, alleen homo's dragen zo'n document bij zich.'

Stefan moest die woordenvloed even verwerken, op zo'n uitgebreid exposé had hij niet gerekend.

'Weet je, in september vorig jaar heeft mijn vader me naar Berlijn gestuurd om daar een paar contracten te laten ondertekenen. Man, ik had er de tijd van mijn leven in al die bars met homo's en travestieten. Ik ben ook een keer naar een normale revue geweest, in het Metropol Theater aan de Friedrichstraße. Daar werkten geen travestieten maar echte vrouwen.'

Stefan kon een lachje niet onderdrukken: 'Goeie kans dat je een oude vlam van mij daar aan het werk hebt gezien. Ik had een tijdlang iets met Marlene, mooie benen en afgestudeerd Franse taal- en letterkunde. Ze is naar Berlijn gegaan met de ambitie om op termijn bij de film te gaan. Haar kennende zal dat wel lukken.'

'Die nazi's houden daar overigens behoorlijk huis,' ging Giancarlo verder, 'zoiets als vroeger hier de fascistische knokploegen. Ze vallen regelmatig die travestietenten en homobars binnen om de zaak kort en klein te slaan. Ik was in een 'cabaret' aan Nollendorfplatz waar het orkest bestond uit mannen in travestie toen ze binnen kwamen stormen. Eentje greep de eigenaar bij zijn nek en ramde een aantal keren zijn hoofd op een tafel tot zijn gezicht zo beschadigd was dat hij voor dood neerviel. Daar ben ik wel erg van geschrokken. Het is niet te hopen dat die lui ooit aan de macht komen bij jullie.' Giancarlo huiverde even bij de herinnering aan dit voorval.

'Dat hopen wij allemaal als joden in Duitsland.'

Over een paar weken zijn er verkiezingen voor de Rijksdag, dan kunnen we zien hoeveel steun ze hebben onder de bevolking.'

Ze keken elkaar aan en Stefan sprak als eerste.

'Wat houdt dat Fascisme hier eigenlijk in en hoe staan jij en je familie daar tegenover?'

'Ik zal proberen je het in het kort uit te leggen,' reageerde Giancarlo met een zucht. Het was duidelijk niet zijn favoriete onderwerp.

'Aanvankelijk was het niet meer dan een wat rommelige beweging waarin veel mensen elkaar vonden die teleurgesteld waren over de nasleep van de oorlog in 1918. Italië kreeg bij de conferentie van Versailles lang niet alle gebieden die tot Oostenrijk Hongarije hadden behoord en eerder door Engeland en Frankrijk als beloning waren toegezegd. Daarmee had men Italië weten over te halen om aan hun kant mee te vechten. Verder waren er veel mensen rijk geworden van de oorlog terwijl er tallozen waren gesneuveld. Of ze gingen na afloop met lege handen de weg terug naar een armoedig bestaan in de Mezzogiorno, dat is het gebied ten zuiden van Rome.

In het begin profiteerden vooral de socialisten daarvan. Na korte tijd kregen die echter concurrentie van knokgroepen die zichzelf squadri noemden. In die tijd werd ook het embleem van de fasces populair, de roedenbundel die de lictoren in de Romeinse tijd bij zich droegen als teken van hun macht en waardigheid. Een bundel is sterker dan een afzonderlijke roede en in die zin symboliseert de fasces de versterking die het gevolg is van het bundelen van krachten. Een fascio als benaming van een groep slaat dus direct op de gedachte dat alleen door samen te werken invloed kan worden verworven. Het meervoud van fascio is fasci en daaraan ontleende de nieuwe politieke beweging zijn naam: Fascismo ofwel Fascisme. De gestileerde afbeelding van de Romeinse fasces is het belangrijkste embleem van het Fascisme, te vergelijken met de swastika van de nazi's.

Het liep allemaal een paar jaar aan maar medio 1922 hadden de fascistische squadri het monopolie op geweld aan de overheid ontfutseld en waren ze in grote delen van het land heer en meester. Om een burgeroorlog te voorkomen heeft de koning toen hun leider Benito Mussolini tot nieuwe regeringshoofd benoemd hoewel zijn partij niet meer dan een parlementaire splintergroepering was.

Mussolini heeft een paar jaar nodig gehad voor hij echt vast in het zadel zat en daarna begon de omvorming van de samenleving die ingrijpt in alle sectoren. Vandaar dat geschermd werd met de term 'totalitair' om aan te geven dat het Fascisme de allesbepalende ideologie

moet worden in Italië. Vergelijk het eens met het christendom in de middeleeuwen, dat was de totalitaire ideologie van die tijd.

Fascistisch Italië bouwt aan de toekomst en claimt vooral het belang van de burgers voor ogen te hebben maar die moeten wel meewerken natuurlijk. In een totalitaire staat wil de overheid alle neuzen dezelfde kant op hebben, anders krijg je nooit een nieuwe maatschappelijke inrichting voor elkaar. Dat is vooral belangrijk om van Italië een corporatieve staat te maken. Hierin moeten corporaties bestaande uit werkgevers en werknemers met participatie van de overheid in een zekere harmonie tot overeenstemming komen over zaken die allen aangaan. Arbeidsonrust, stakingen, lock outs, onnodige binnenlandse concurrentie, ongecontroleerde prijsverhogingen en gebruik van kapitaal om mee te speculeren, dat alles moet daarmee tot het verleden gaan behoren.

Verder wordt gehamerd op het belang van ethiek en verantwoordelijkheidsgevoel van de burgers. Er moet een nieuwe mens worden gekneet en deze Uomo Novo moet de oude Italiaan, die in de ogen van jullie noorderlingen vooral een ruziezoekende nietsnut is, naar de schroothoop van de geschiedenis verwijzen. Alsof je van Italianen een soort Duitsers van het Pruisische slag wil maken. Steeds weer worden nieuwe campagnes bedacht en op militair getinte wijze gevoerd. De slag om het graan, de slag om de Lira, de slag om de demografie. Die laatste was een campagne om de bevolkingsaanwas te vergroten, hoe meer kinderen hoe beter.'

Stefan had het allemaal aangehoord met in zijn achterhoofd een mogelijke vergelijking met wat de nazi's van plan waren als ze aan de macht zouden komen. In Italië lag het accent meer op algehele regeneratie van het volk, een soort heropvoedingsproces. Dat was toch iets anders dan die etnische eenheidsstaat die Hitler van de Duitsland wilde maken.

'Afgezien van jouw specifieke bezwaar tegen het Fascisme op het punt van homoseksualiteit, vind je dat Mussolini het land de goede kant op leidt? Je kan wel eindeloos discussiëren over het belang van democratische processen maar behalve het recht om te stemmen is er ook zo iets als het recht om goed te kunnen leven. Op mij maakt Italië de indruk van een redelijk milde dictatuur, heel wat anders dan je over de Sovjet Unie hoort de laatste tijd sinds Stalin daar aan de macht is. En dat idee van een corporatieve staat is zonder meer de moeite van het proberen waard. Het zal zich moeten bewijzen maar vooralsnog lijkt het me beslist een goed alternatief voor communisme en liberaal kapitalisme.'

Giancarlo knikte instemmend. 'Zo denkt mijn vader er ook over maar ik ben er niet blij mee zoals je wel kunt begrijpen. Als jullie de nazi's niet aan de macht laten komen denk ik er over om naar Berlijn te verhuizen. En anders misschien naar Frankrijk.'

'Wat zitten jullie hier met van die ernstige gezichten. Zeker over politiek gesproken.'

Het was Anna die met La Mama de kamer in was gekomen. Ze keek stralend uit haar ogen.

'Hebben jullie niets gekocht?' vroeg Giancarlo verbaasd.

'Jawel,' zei zijn moeder, 'maar dat wordt allemaal nog bezorgd. Het was veel te veel om mee te nemen. Ik heb Anna een beetje verwend nu ze nog onder mijn hoede is.'

Ze glimlachte veelbetekenend naar haar zoon alsof ze wilde zeggen: 'maak jij er nu ook eindelijk eens werk van.'

'Ik heb vanmiddag een heerlijke dochter aan je vrouw gehad, Stefan,' besloot ze.

Daarna was het tijd voor een aperitief en het avondeten.

De volgend dag leende Giancarlo de grote Alfa Romeo 6C GT van zijn vader voor een uitstapje naar Ostia, de badplaats aan de kust waar in de tijd van de Romeinen een grote haven was geweest. De ruïnes gaven een indruk van de omvang van deze stad in vroeger tijden maar ze kwamen er vooral voor het strand.

In het stadje aangekomen reed Giancarlo tot aan de boulevard en sloeg rechtsaf. 'Iets meer naar het noorden is het beste strand,' legde hij uit. 'Daar zijn ook badhokjes en andere voorzieningen.'

Onderweg passeerden ze een enorm gebouw dat zich eindeloos langs de kustweg leek uit te strekken.

'Wat is dat voor een kolos?' vroeg Stefan.

'Dat is een colonia, oorspronkelijk een soort herstellingsoord voor TB-patiëntjes en kinderen met andere gezondheidsproblemen. Tegenwoordig is het een plek waar kinderen uit lagere milieus twee weken in afzondering van de buitenwereld worden ondergedompeld in de fascistische levenswijze. De regering gaat ervan uit dat ze daar thuis niet genoeg van meekrijgen en natuurlijk is het net als bij indoctrinatie met een geloofsovertuiging een kwestie van er zo vroeg mogelijk mee beginnen.'

Stefan had niet verder gevraagd maar moest onwillekeurig aan de Hitler Jugend denken die hetzelfde leek te beogen. Twee weken die kinderen voor je alleen hebben zonder storende invloeden van ouders en pastoors was natuurlijk ideaal. In die korte periode kon je iemand

behoorlijk hersenspoelen, zeker als het nog jonge ongevormde kinderen betrof.

Het was inmiddels eind juni en volop zomerweer al bleek de zee nog een beetje aan de frisse kant. Anna en Stefan gingen snel het water in en badderden daar enthousiast rond als een stel kinderen op een schoolreisje. Giancarlo was weggelopen om ergens iets te doen. Kon zijn dat hij met iemand had afgesproken voor een snelle ontmoeting. Na ongeveer twee uur dook hij weer op.

‘Ik heb geregeld dat we mee kunnen varen op een vissersboot die straks de zee op gaat, gewoon om wat toeristen een tochtje te laten maken. De vangst is al aan land gebracht en dus hebben ze nu wel even tijd.’

Anna en Stefan kleedden zich snel weer aan en reden met Giancarlo naar de vissershaven waar een boot lag te wachten. Er waren nog meer toeristen aan boord, het was gewoon een leuke bijverdienste natuurlijk. Na een paar uur op zee werden ze weer afgezet en was het tijd voor een aperitief. Door die plotselinge boottocht was de lunch er bij ingeschoten dus wilden ze daarna niet te lang wachten met eten. Gelukkig ging de keuken van het restaurant bij het centrale pleintje aan de boulevard naar Italiaanse begrippen vrij vroeg open en kon er al vanaf zeven uur gegeten worden. Uiteraard stond er verse vangst op het menu en de twee Duitsers aten voor het eerst pescespada ofwel zwaardvis. Al met al was het een heerlijk ontspannen dag geweest, een speciaal moment op hun huwelijksreis waar ze later nog vaak met heimwee over zouden spreken.

Daarmee liep de logeerpartij al bijna weer op zijn einde. Op dringend advies van Giancarlo’s vader had Stefan de terugreis een beetje aangepast. In plaats van direct door te rijden naar Duitsland zouden ze een tussenstop van een paar dagen maken in Venetië. Op huwelijksreis in Italië en niet Venetië aandoen was als een uitgebreid diner zonder wijn, was de mening van hun gastheer. En hij was niet te beroerd geweest om gelijk een hotel voor hen te regelen.

Ze namen met pijn in het hart afscheid van de Finzi Contini’s die hen zo’n geweldige tijd hadden bezorgd en namen de trein naar de beroemdste stad van Italië, of in elk geval de plaats die het meeste tot ieders verbeelding leek te spreken.

Vanwege alle inkopen die La Mama met Anna had gedaan gingen ze op reis met een koffer meer dan waar ze mee gekomen waren, een heel gesjouw dus. Gelukkig waren er overal kruiers die het zware werk verrichtten. Vanuit Rome ging er een nachttrein rechtstreeks naar Triëst waarbij onderweg een stop werd gemaakt in Venetië, waar ze vroeg in de ochtend aankwamen.

Papa Finzi Contini had voor drie nachten op zijn kosten een kamer voor hen geboekt in Hotel Principe, vlakbij het station en aan het Canal Grande. De trein naar Verona zou laat in de middag vertrekken zodat ze bijna vier volle dagen hadden om de stad te beleven.

Nadat ze zich in hun kamer hadden geïnstalleerd voeren ze in een gondel het Canal Grande af richting Piazza san Marco, het natuurlijke beginpunt van iedereen die voor het eerst in de stad was. Anna's ouders waren in 1907 op huwelijksreis in Venetië geweest en haar moeder had verteld over het bijzondere glaswerk dat op het naburige eilandje Murano werd geblazen. Daar wilde ze per se naar toe en er ook iets kopen voor in hun eigen huis dat ze na terugkeer zouden betrekken. Dus behalve de San Marco en het Dogenpaleis was er in elk geval nog een verplicht programmapunt, een tochtje naar Murano. Ze kochten er een veelkleurige siervaas voor op de schoorsteenmantel. Anna zou het ding haar hele leven met zich mee blijven slepen, naar verre oorden en weer terug.

Verder brachten ze die extra dagen die ze zomaar cadeau hadden gekregen op dezelfde manier door als in Rome: rondhangen en genieten van elkaar en de prachtige omgeving. Een bezoek aan La Fenice voor een opera zat er helaas niet in vanwege de zomervakantie. Dat was echter hooguit een kleine bonus geweest. De dagen in Venetië vormden de perfecte afsluiting van een paar onbezorgde gelukkige weken.

In Verona namen ze de nachttrein naar München die afkomstig was uit Rome. Via de Brenner en Innsbruck kwamen ze daar de volgende middag aan. Daarna was het een kwestie van een paar keer overstappen geweest met een zeer late aankomst in Kassel.

Omdat ze hadden getelegrafeerd hoe laat ze ongeveer zouden aankomen stond Anna's vader hen daar met een auto op te wachten, blij dat ze weer heelhuids terug waren. Dat gevoel werd vooral ingegeven door de situatie thuis die ronduit onveilig aanvoelde door de regelmatige straatgevechten tussen de 'bruinen' en de 'roden'. Met mogelijke risico's op reis in Italië had het niets van doen.

Eenmaal thuis in Göttingen betrokken ze een appartement in een buitenwijk van de stad. Stefan had al die tijd in dat pensionaat aan de Dahlmannstraße gewoond en Anna trouwde vanuit het ouderlijk huis. Baas in eigen woonwereld was voor beiden dus een nieuwe ervaring. Verder veranderde aan hun privéleven niet heel erg veel. Beiden bleven verbonden aan de universiteit: hij als assistent professor, zij als student. En een dienstmeisje zorgde voor het huishouden.

Paul Mendelssohn

Als graanhandelaar was Paul Mendelssohn de naoorlogse crisis vrij goed doorgekomen. Ook als de wereld instort blijft op een of andere wijze de handel in een basisproduct als graan gewoon doorlopen. Aanvankelijk was hij de juniorpartner geweest in het bedrijf van zijn broer Ludwig maar toen die besloot naar Argentinië te emigreren en de zaak daar voort te zetten, was Paul voor zichzelf begonnen. Dat was in 1905 geweest en het besluit was vooral voor Ludwig voordelig uitgepakt die goud geld had verdiend aan de graanexport tijdens de oorlog. In Duitsland was zijn broer Paul de belangrijkste handelspartner en die onderhield op zijn beurt de vele contacten met graanhandelaars in de andere landen van West Europa.

Paul was niet heel erg verrast geweest toen Anna met die 12 jaar oudere joodse man kwam aanzetten. Göttingen was geen grote stad en de universiteitsgemeenschap vormde in sociaal opzicht niet zo'n gesloten bastion als men op het eerste gezicht zou verwachten. Stefan was geen onbekende, had een beetje de reputatie van rokkenjager maar zijn omgang met jonge studentes werd zeker niet afgekeurd. Zo ging het nu eenmaal in die kringen. Verder had Paul alle vertrouwen in zijn tweede dochter, een pittige tante die van jongs af aan erg zelfstandig was geweest en altijd heel doelbewust te werk ging. Als Anna niet alleen verliefd was geworden op Stefan maar ook wezenlijk iets in hem zag, dan had hij op voorhand vertrouwen in de keuzes die ze zou maken. En zo was het gegaan. Anna wilde een man, en beslist niet voor zomaar een tijdje. En Stefan was op zijn 32^e wel toe aan een huwelijk. Paul herkende dat uit eigen ervaring. Hij was ook lang vrijgezel gebleven en pas op zijn 35^e getrouwd.

Economisch ging het in het land inmiddels weer een stuk slechter, na de herstelperiode waarin de inflatie was bedwongen. De beurskrach in New York was hier debet aan en het was alsof het hele financiële kaartenhuis wereldwijd was ingestort. Geen enkel land kon zich aan de gevolgen onttrekken en protestpartijen en vernieuwingsbewegingen van verschillende pluimage wisten daar garen bij te spinnen. Bij de verkiezingen voor de Rijksdag in september 1930 behaalde de NSDAP ruim 18% van de stemmen. De KPD kwam ook sterk voor de dag met 13%. De nationaalsocialisten en de communisten namen dan wel deel aan de verkiezingen maar afficheerden zich als gekant tegen de parlementaire democratie. En met hun sociale programmapunten wisten deze partijen goed te scoren onder de arbeiders, zeker nu de werkeloosheid bijna exponentieel begon toe te nemen. Voor het jood-

se deel van de bevolking was de NSDAP echter een partij die men moest mijden als de pest. De nazi's waren uitgesproken antisemitisch en in hun partijprogramma stond onverkort dat joden het burgerschap moest worden ontnomen. De Stormtroepen die de straat terroriseerden hadden het speciaal op joden gemunt en in het blad 'Der Stürmer' dat werd uitgegeven door Julius Streicher werden de joden routinematig door het slijk gehaald. Na eeuwenlange demonisering door het christendom was er nu een politieke beweging die het stokje overnam. Als de nazi's aan de macht zouden komen beloofde dat niet veel goed voor alle Löwes, Mendelssohns en andere leden van de stam van Judah.

Paul meende aanvankelijk dat het zo'n vaart niet zou lopen tot Stefan hem had herinnerd aan de manier waarop Mussolini in 1922 aan de macht was gekomen. Hoewel hij de leider was van een kleine parlementaire splintergroepering had de koning hem toch tot regeringsleider benoemd, gewoon om een burgeroorlog te voorkomen. De Italiaanse squadristen, oftewel de fascistische stormtroepers, hadden het monopolie op geweld aan de staat weten te ontfutselen en Hitlers Sturm Abteilung was hard op weg iets dergelijks te doen in Duitsland. De verkiezingen van 1932 stonden in het teken van de economische malaise met zes miljoen werklozen en toenemende inflatie. De ene regering volgde op de andere in een soort draaideurscenario. Men was de controle kwijt en op straat voerden de bruinhemden van de SA oorlog met de knokploegen van de communisten. De roep om een sterke man en een autoritair gezag zwol aan en de uitslag van de verkiezingen van juli 1932 bevestigde dit. De NSDAP van Adolf Hitler kreeg 37,3% van de stemmen en werd de grootse partij in de Rijksdag. De communisten bleven op hetzelfde niveau steken als twee jaar daarvoor.

Na een tussentijdse verkiezingsronde in november ontstond een patstelling die pas in januari 1933 werd doorbroken doordat president Hindenburg de Führer van de NSDAP tot Reichskanzler benoemde. Net als Mussolini was Hitler erin geslaagd zonder staatsgreep aan de macht te komen.

Max Born had zich al in een vroeg stadium ernstig zorgen gemaakt over de mogelijke gevolgen van een naziregering voor de in Duitsland levende joden. Hij had daar verschillende keren met Stefan over gesproken en na de Machtergreifung op 30 januari 1933 had die hem voorgesteld er Paul bij te betrekken. Ze spraken af bij de Mendelssohns thuis en Max had na wat inleidende opmerkingen over en weer de leiding genomen en zoals het een ervaren professor betaamt een kort college gegeven:

‘Het nationaalsocialisme is een ideologie die de staat opvat als Volksgemeinschaft waarin geen plaats is voor eigenbelang als drijfveer voor het handelen van de leden van die gemeenschap. Dat komt voort uit extrapolatie van gedrag dat op microniveau zeer wel bekend en algemeen aanvaard is. Een gezinslid wordt niet geacht het belang van het gezin als geheel te schaden door zijn of haar handelen. Evenzo bij sporten in teamverband, uit zijn op eigen roem ten koste van het teamresultaat wordt ten stelligste afgekeurd. Wordt het toepassingsgebied van dit principe verbreed, dan zal gaandeweg meer sociale dwang nodig zijn om het te laten functioneren. Een stam is iets anders dan een voetbalelftal en zodra de bindende kracht van directe bloedverwantschap verloren gaat zal het principe onherroepelijk verwateren. Maar door te benadrukken dat het Duitse volk, ontdaan van vreemde smetten, een door bloedverwantschap bepaalde gemeenschap is en dus vergelijkbaar met een gezin op megaschaal, krijgt die enorme extrapolatie kans van slagen. Het belang van bloedverwantschap als voorwaarde om deze nieuwe samenlevingsvorm mogelijk te maken leidt tot uitsluiting van andere etniciteiten. Alleen geboren Duitsers kunnen rijksburger zijn, andere inwoners worden afgewaardeerd tot gasten. In het geval van joden en mensen van buiten Europa zijn dat feitelijk ongenode gasten, ook al hebben hun families al sinds jaar en dag op Duitse bodem gewoond.’

‘Hoe komt u bij dit beeld van het nationaalsocialisme?’ vroeg Paul verbaasd. Het week duidelijk af van wat hij er zelf over meende te weten.

‘Ik lees de Jüdische Presse,’ was het nogal sarcastische antwoord van Max. Hij doelde op de tirades van Hitler en Goebbels tegen de berichtgeving door kranten die in joods eigendom waren zoals de Frankfurter Zeitung. ‘Verder heb ik ‘Mein Kampf’ en het NSDAP partijprogramma gelezen en de nodige redevoeringen van Hitler aangehoord toen hij de presidentscampagne tegen Hindenburg voerde. Je weet wel: ‘Hitler über Deutschland’ werd die genoemd omdat hij wel drie spreekbeurten per dag kon vervullen door zich in een privévliegtuig te verplaatsen.’

Stefan werd minder verrast door het betoog van Max. Hij nam de uitlatingen van de SA als ze door de straten marcheerden zeer serieus. Er werden leuzen geroepen en liedjes gezongen waarin werd gesteld dat men pas gelukkig zou zijn als alle joden waren verdwenen. Die afwaardering van rijksburger tot gast in eigen land zou heel wel de opmaat kunnen zijn tot een campagne om de joden daadwerkelijk uit het Derde Rijk te verwijderen, goedschiks of kwaadschiks.

De hoop op een mogelijke ommekeer bij de voor maart aangekondigde verkiezingen werd al snel de bodem ingeslagen. Deze werden opnieuw door Hitler gewonnen waarna hij alle macht aan zich wist te trekken door het parlement ertoe te brengen zichzelf buiten werking te stellen. Dat gebeurde officieel door het aannemen van het Ermächtigungsgesetz op 23 maart. Dat gold weliswaar voor vier jaar maar kon daarna ad infinitum worden verlengd. Daarna hoefden ze niet lang te wachten voor duidelijk werd hoe de nazi's te werk zouden gaan. De joden werd het onmogelijk gemaakt als volwaardig lid van de samenleving te functioneren door hen te ontslaan uit overheidsdiensten, joodse winkels te boycotten en beperking van hun bewegingsvrijheid.

In mei 1933 werden Born en vijf van zijn joodse collega professoren geschorst zonder behoud van salaris. Ook Stefan hoorde bij dat selecte groepje. Voor Born was dit in praktisch opzicht een minder groot probleem dan voor de anderen omdat hij een grote internationale bekendheid genoot. Hij emigreerde naar Engeland en kreeg daar een aanstelling op St. John's College in Cambridge. Stefan was minder gelukkig: de schorsing werd al in september omgezet in ontslag en al die tijd had hij zonder inkomsten gezeten. Anna was met andere joodse studenten van de universiteit verwijderd, hun leven was volledig ingestort.

Paul had al snel ingezien dat Stefan alleen in het buitenland nog zijn beroep zou kunnen uitoefenen. Hij had zijn schoonzoon en dochter ruimhartig ondersteund maar dat was geen permanente oplossing voor hun probleem. Na overleg met het koppel had hij besloten een beroep te doen op zijn broer Ludwig in Buenos Aires. Als die garant wilde staan voor Stefan en Anna en hen onderdak wilde geven in zijn huis kon er wel een visum voor Argentinië verkregen worden.

De nazi's hadden al snel financiële barrières opgeworpen voor emigranten waardoor men niet meer dan 5000 Reichsmark per persoon mocht meenemen al speelde dat in hun geval geen rol van betekenis. Zoveel geld bezaten ze sowieso niet, ze hadden al een half jaar op Pauls zak moeten teren om rond te komen.

Anna had veel moeite met dit plan en ging er niet zonder slag of stoot mee akkoord.

'Wie zegt dat deze NS-dictatuur een lang leven beschoren zal zijn?' was haar voornaamste tegenwerping. 'Voor hetzelfde geld is er volgend jaar een nieuwe regering die al die idiote maatregelen gewoon terugdraait.'